

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1921-1923 рр. (НА ПРИКЛАДІ ПЕРЕБІГУ ПОДІЙ ТОГО ЧАСУ В СЕЛАХ ДОНБАСУ)

Тарасенко Л. Б.

У статті йдеться про протистояння на початку 20-х років ХХ ст. між українським селянством і більшовицькою владою, яка своєю антиселянською політикою свідомо посилювала наслідки природного катаклізму – посухи, певний час замовчувала голод в українському селі, ніби його не було. Необхідно вказати на те, що збір у 1921 р. продподатку, що замінив продрозверстку та був не набагато нижчий за неї, проводився старими насильницькими, репресивними мірами. Цілеспрямоване офіційне замовчування голоду в Україні партійно-державним керівництвом всіх рівнів майже до лютого 1922 р. унеможливило допомогу голодуючим з боку міжнародних організацій, а ізоляція військовими підрозділами голодуючих регіонів від іншої частини України не давала можливості вирішити проблему голоду власними зусиллями. Загострення політичної та економічної ситуації викликало невдоволення радянською владою широких верств населення України, що призвело до поширення повстанського селянського руху. Придушити його повністю не змогли навіть частини Червоної Армії та загони особливого призначення. Тільки терор голодом допоміг державній партії здолати непокірливе селянство.

Ключові слова: українське селянство, більшовицька партія, Голодомор 1921-1923 рр., Донбас, повстанський селянський рух.

В статті йдеться про протистояння в началі 20-х годов ХХ века между украинским крестьянством и большевистской властью, которая своей антикрестьянской политикой сознательно усилила последствия природного катаклизма – засухи, определенное время замалчивала голод в украинском селе, как будто его не было. Необходимо указать на то, что сбор в 1921 г. продналога, который заменил продрозверстку и был ненамного ниже её, проводился старыми насильственными, репрессивными методами. Целенаправленное официальное замалчивание голода в Украине партийно-государственным руководством всех уровней почти до февраля 1922 г. делало невозможной помощь голодающему украинскому крестьянству со стороны международных организаций, а изоляция воинскими подразделениями голодающих регионов от остальной части Украины не представляла возможности решить проблему голода собственными силами. Обострение политической и экономической ситуации вызвало недовольство советской властью широких слоев населения Украины, что привело к распространению повстанческого крестьянского движения. Подавить его полностью не смогли даже части Красной Армии и отряды особого назначения. Только террор голодом помог государственной партии одолеть непокорное крестьянство.

Ключевые слова: украинское крестьянство, большевистская партия, Голодомор 1921-1923 гг., Донбасс, повстанческое крестьянское движение.

The article focuses on the confrontation in the early twenties of the 20-th century between the Ukrainian peasantry and the Bolshevik authority which, through its anti-peasant policy, was consciously used and intensified the consequences of a natural cataclysm – a drought, for some time a hunger in the Ukrainian

village had been suppressed, as if it was not there. It should be pointed out that the tax collection in 1921, which replaced the surplus-appropriation and it was not much lower than it, was carried out by old violent, repressive measures. The purposeful official suppress of the hunger in Ukraine by the party and state leadership of all levels had been lasted almost till February, 1922, made it impossible for the international organizations to help starving Ukrainian peasantry and military isolation of the starving regions from the rest of Ukraine did not provide an opportunity to solve the hunger problem by their own. The aggravation of the political and economic situation aroused dissatisfaction with the Soviet power of wide sections of the Ukrainian population, which led to the insurgent peasant movement spread. Even the Red Army and special forces could not completely suppress it. Only terror by means of hunger helped the state party to overcome the unruly peasantry.

Key words: Ukrainian peasantry, Bolshevik party, Holodomor 1921-1923, Donbas, insurgent peasant movement.

Сьогодні наша держава переживає тяжкі часи, викликані передусім воєнними діями в Донбасі. Наша повсякденність супроводжується політичною, економічною кризами, різким падінням рівня соціального захисту населення та іншими негативними явищами, пов'язаними з ними. Особливо ускладнилося становище сільських мешканців. Життєвий рівень українського селянства, найменш соціально захищеного в Україні, катастрофічно знижується. Майже перед кожною селянською сім'єю постало питання, як протистояти об'єктивним негараздам та вижити за таких нелегких обставин. Українському селянству, яке в своїй історії вже не один раз стикалося зі значними проблемами, вести боротьбу із сучасними негараздами, скоріше за все, доведеться самостійно. Потреба у серйозному осмисленні досвіду минулого з метою врахування та недопущення в майбутньому попередніх прорахунків визначає незгасаючий інтерес дослідників до всебічного, об'єктивно-реалістичного вивчення та висвітлення специфічних особливостей життя селянства на початку 20-х рр. ХХ ст., чим і зумовлюється актуальність означеної проблеми.

До докладного висвітлення її різних сторін звертався ряд дослідників, зокрема О. Бут та П. Добров [1], А. Михненко [3], О. Мороз та С. Злупко [4], П. Панченко та В. Шмарчук [5], колективи науковців [2]. Проте деякі аспекти залишалися поза увагою дослідників, особливо це стосується досліджень подій голоду 1921-1923 рр. на регіональному чи місцевому рівнях, зокрема в Донбасі. З огляду на це метою даної публікації є висвітлення голоду 1921-1923 рр. в Донбасі, що був пов'язаний не тільки з посухою у південному регіоні та наслідками громадянської війни, але й антиселянською політикою

Тарасенко Л. Б., 2017

Зростання голоду на Україні та в Донецькій губернії з грудня 1921 до травня 1922 року [14, 3].

	Всього населення	Кількість голодуючих					
		грудень	січень	лютий	березень	квітень	травень
Донецька губернія	3 317 600	204000	262000	493000	654749	756000	803925
Україна	9 669 300	1158996	1895000	2943795	3248880	3680792	3793481

радянської влади, що призвело до гострого протистояння між нею та українським селянством і спричинило розгортання масового селянського повстанського руху.

На початку 20-х рр. ХХ ст. південне українське село (втім, як і російське) охопив голод. Більшовицька партія офіційно пояснювала його посухою, що сталася навесні та влітку 1921 р. в основних зернових регіонах та викликала неврожай, а також занепадом економіки, зокрема сільського господарства, викликаним бойовими діями в ході першої світової та громадянської війн.

Слід наголосити, що більшовицька влада офіційно визнавала голод, що розпочався на півдні Росії. Голод в українських губерніях замовчувався, ніби його не було. На шпальтах газет постійно розміщувалися повідомлення про страхіття голоду в Поволжі, звертання партійно-державних діячів до українського селянства із закликами допомоги голодуючим росіянам, інформаційні матеріали щодо масштабної іноземної допомоги голодуючим Поволжя білизною, одягом, взуттям, цукром тощо [6, 1; 7, 2; 8, 1; 9, 1]. Водночас південні українські губернії, вкрай вражені посухою, залишалися без допомоги [5, с. 136].

В Україні в 1921 р. від посухи постраждали сім губерній південної та середньої смуги: Миколаївська, Одеська, Запорізька, Катеринославська, Донецька, Полтавська та Кременчуцька [5, с. 137]. Валовий збір зерна в них становив 47 млн пудів, в інших губерніях – 230 млн пудів, а в цілому по Радянській Україні було зібрано лише 277 млн пудів хліба або четверту частину довоєнного збору [10, с. 5]. Валовий збір зерна на душу населення в постраждалих губерніях складав 6,6 пудів, в інших губерніях – 16,7 пудів. Отже, зібраного хліба не вистачало навіть на потреби населення України, оскільки продовольча потреба на одну людину на основі досліджень відомого російського вченого-аграрника О.В. Чаянова складала 17 пудів разом із картоплею, а без неї від 14,5 до 16 пудів [10, с. 8], офіційно ж встановлена розрахункова норма на одного їдця була ще меншою [1, с. 44].

У липні 1921 р. в пресі з'явилися перші повідомлення про небувалу засуху на півдні України [11, с. 1]. Але вони давалися мимохідь, були непомітними, не складали враження про невідворотне лихо, що наступало. У статтях повідомлялося про те, що надії на врожай не виправдаються, і замість 870-880 млн пудів хлібофуражу буде отримано не більше 650 млн пудів, і що встановлений Україні продовольчий податок у 117 млн пудів повинен бути виконаний [12, с. 1].

У Донецькій губернії було зібрано всього 15,4 млн пудів зерна. За офіційно встановленої розрахункової норми на одного їдця 13 пудів (зокрема 8 пудів картоплі, прирівняних до 2 пудів жита) з реальних зборів урожаю в Бахмутському, Гришинському, Луганському повітах виходило 4,3-4,6 пуда, в Маріупольському, Юзівському – 2,5-2,8 пуда на їдця. Лише в Слов'янському і Слов'яносербському районах, де спека менше

вразила урожай, – 6,8-7,6 пуда. Це означало, що повіти могли прогодувати себе від 3 (Маріупольський, Юзівський) до 9 місяців (Старобільський). Але жоден із повітів Донецької губернії не був офіційно визнаний до кінця 1922 р. голодуючим [1, 44].

Збір у 1921 р. продподатку, що замінив продрозверстку та був не набагато нижчий за неї, проводився старими насильницькими, репресивними, надзвичайними мірами. В Україні діяли військово-продовольчі загони. На селян, які не виконували продподатку, вони накладали штрафи, заарештовували, відправляли на примусові роботи, конфісковували їхнє майно тощо. Відомі численні зловживання проддружинників, їхнє мародерство, насильство над селянами. Більшість селян змушені були купувати продукти для внесення податку. Навіть більше, реєструвався навіть посівний матеріал. Ще в березні 1921 р. губернський з'їзд Рад і комнезамів, що пройшов у Бахмуті (Артемівську), ухвалив організувати в селах продовольчі загони з незаможних селян для вилучення посівного матеріалу з тих районів, які не виконали продовольчу розкладку [13, с. 1].

Становище селянства катастрофічно ускладнювалося з кожним днем, особливо взимку 1921-1922 рр. та навесні 1922 р.

Наведені дані вказують на те, що в грудні 1921 року в Донецькій губернії голодувало 6,2% населення, а вже в травні 1922 року – 24,2%, тобто кількість голодуючих збільшилася в 4 рази. У неврожайних губерніях України в грудні 1921 року голодувало 12% населення, в травні 1922 року – 39,2%, тобто за півроку кількість голодуючих збільшилася в 3 рази. Занадто велика різниця – 15% – між відсотком голодуючих у Донецькій губернії (24,2%) та інших (39,2%) виникла, на наш погляд, через відносно краще забезпечення продовольством міст Донбасу.

Населення вживало сурогати, споживало те, щоне підлягає споживанню. Цілі села та райони Маріупольського повіту харчувалися виключно глиною, зростала смертність. У Гришинському повіті зареєстровано 100 тисяч голодуючих, у тому числі 60 тисяч дітей [15, с. 2]. У Шахтинському повіті у зв'язку з посиленням голоду в їжу йшли дубова кора, листя дерев, тирса, трава тощо [16, с. 2]. Там, де були з'їдені солом'яні дахи, собаки, коти, шкіри, хомути, чоботи і навіть столи, відмічалися випадки некро- і антропофагства [4, с. 84]. У лютому 1922 р. в Маріупольський повітовий виконавчий комітет було доставлено декілька дитячих голів, підібраних у волостях повіту [9, с. 1]. Ця страшна знахідка – свідомство жаків голоду, який затьмарював людський розум день за днем протягом довгих місяців з літа 1921 р.

Лише у січні 1922 р. Донецька губернія одержала дозвіл припинити вивезення харчів [17, с. 65]. У лютому 1922 р. чинилися спроби, хоч і з запізненням, вирішити проблему шляхом відкриття столових та харчувальних пунктів, та голод досяг такої високої позначки й охопив таку кількість населення, що зазначена акція мало що дала: відсоток задоволення харчами голодуючих у

Луганському повіті складав 2%, у Слов'яносербському – 4%, у Шахтинському – 9,5%, у Юзівському – 24% [14, с. 5].

Поряд із дорослими від голоду потерпали й діти. У травні 1922 р. у Донецькій губернії голодувало 446 002 дитини віком до 16 років, що складало майже 55% від загальної кількості голодуючих губернії [14, с. 5].

Особливо тяжким було становище дітей, які в період голоду залишалися сиротами. В селах із кількістю населення у 1 500 осіб налічувалося до 40 й більше круглих сиріт. Родичі не могли їх прийняти, бо самі голодували, приюти були переповнені й там теж голодували, тому через місцеву пресу влада зверталася до громадян із проханням прийняти дітей, хто скільки зможе [16, с. 1]. Осиротілих дітей віком до 15 років включно розміщували серед того населення, яке давало на те свою згоду [18, с. 2]. Частково таких дітей забирали родичі, для сиріт на кошти з місцевих фондів відкривалися дитячі будинки, годувальні пункти та столові. У Маріупольському повіті був відкритий дитячий будинок імені Короленко [19, с. 2], 30 дитячих столових, у яких отримували їжу 7 200 дітей [20, с. 1]. З 1 лютого 1922 р. у Луганському повіті було відкрито 5 годувальних пунктів для дітей: у Слов'яносербську – на 200 дітей, у Станиці Луганській – на 75 дітей, у Великій Чернігівці – на 75 дітей, у Петропавловську – на 75 дітей, у Луганську – на 150 дітей [15, с. 2].

У засобах масової інформації Донбасу почали друкувати перші повідомлення про голод. Щодо допомоги, то її організація передбачалася партійно-державним керівництвом тільки для голодуючих Поволжя. У січні 1922 р. місцеві газети містили подібні повідомлення: «На загальних зборах службовців Луганського відділення Державної Товарної контори прийнято рішення щомісяця відраховувати на користь голодуючих Поволжя 3% як із грошового окладу, так і з продовольчого пайка» [8, с. 1]. Таке нерівнозначне відношення до голодуючих різних регіонів пояснювалося тим, що більшовики визначали свою політику в кризових ситуаціях, виходячи з єдиного критерію - аби не послабити власної диктатури. По-перше, перевага в продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Наприклад, на шахтах Донбасу восени 1921 р. було утворено тримісячний запас хліба, тоді як у селах Донецької губернії люди не дістали ні зернини. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпоршені селяни. З іншого боку, коли центральному урядові в Москві доводилося вибирати між селянами різних регіонів, він також виходив з інтересів зміцнення своєї влади. Тобто робив усе можливе для рятування Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України [21, с. 195-196].

Свідоме та цілеспрямоване офіційне замовчування голоду в Україні партійно-державним керівництвом всіх рівнів майже до лютого 1922 р. унеможливило допомогу голодуючим з боку міжнародних організацій. Ізоляція військовими підрозділами голодуючих регіонів від іншої частини України не давала можливості вирішити проблему голоду власними зусиллями.

16 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У дозволило розмістити у пресі відомості про голод на півдні України [2, с. 24]. Критичне становище та всі жахи голоду визнавало вже тепер навіть керівництво УСРР. Постановою Раднаркому губернії Запорізька, Донецька, окремі

повіти Миколаївської, Одеської, Катеринославської, Полтавської губерній оголошені неврожайними місцями, виконкомам вказаних місць надане право знижувати ставки продовольчого натурального податку та дозволяти заміну такого грошима, а також зовсім звільняти від виконання натурального податку [22, с. 2].

Все ж місцеві чиновники, бажаючи вислужитися перед керівництвом, не поспішали реалізовувати вказане право. Збирання натурального податку продовжувалося, хоч і наголошувалося, що з кожним днем це стає тяжчим, бо більшість районів визнані голодуючими [23, с. 2].

13 лютого 1922 р. у Харкові відбулося об'єднане засідання всіх центральних, громадських, кооперативних та іноземних організацій щодо питання допомоги голодуючим України. Голова комітету Нансена капітан Квіслінг, оголосивши себе уповноваженим для ведення боротьби з голодом в Україні, визнав в Україні 5 млн голодуючих [24, с. 2].

Водночас партійно-державні працівники продовжували роботу щодо організації вилучення хліба з України. 21 лютого 1922 р. до Києва прибув Голова ВЦВКУ М.І. Калінін, котрий разом із Головою ВУЦВКУ Г.І. Петровським під час зустрічей з населенням України дорікав, що українці відстають у справі допомоги голодуючим Поволжя, та вказував, що одна лише Курська губернія відправила в Поволжя 400 вагонів хліба, а вся Україна – теж 400 вагонів [25, с. 1].

А проте хоча б в очах світової громадськості влада повинна була тепер боротися з голодом і в Україні. З літа 1922 р. кошти, які надходили до фонду боротьби з голодом у республіці, почали використовувати винятково для голодуючих України. Але тільки після врожаю 1923 р. продовольча ситуація в республіці почала докорінно змінюватися. Збільшення зернових ресурсів дозволило помітно поліпшити харчування населення, почався процес відновлення поголів'я худоби.

Потрібно зазначити, що такі посухи та неврожай, які сталися влітку 1921 р., доволі часто зустрічалися на півдні, та селяни вміли з ними боротися, створюючи спеціальні страхові хлібні фонди. Політика «воєнного комунізму», що була подовжена в Україні більшовиками майже на рік порівняно з російськими губерніями, вигребла з українського села всі запаси зерна та примусила селянина жити від врожаю до врожаю за нормою в 13 пудів хліба на душу [26, с. 591-627]. Тому слід наголосити, що голод 1921-1923 рр. в Україні слід пояснювати не тільки офіційною версією про природну стихію – засуху, наслідками економічної відсталості і семилітньої війни, а й суб'єктивними причинами, що були викликані соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими методами, за допомогою яких вони здійснювалися.

Наслідки голоду були вражаючими. Різко скоротилося поголів'я продуктивної та робочої худоби. У п'яти неврожайних губерніях навесні 1922 р. нараховувалося менше половини великої рогатої худоби і коней, близько п'ятої частини поголів'я свиней та овець [27, с. 169]. Деякі господарства в 1922 р. взагалі залишилися без тварин. Селянські господарства відчували величезну нестачу живого (63% безкінних) і мертвого (понад 53% безреманентних) реманенту. Про погіршення загального стану сільського господарства України свідчить зменшення селянської польової засівної площі в цілому: у 1921р. було засіяно 17,1 млн дес. землі, у 1922 р. – 14,3 млн дес. землі [28, с. 39].

Не менш тяжкими були наслідки голоду для селянства Донбасу. У ряді доповідних записок відзначалося зокрема, що сільське господарство Маріупольського повіту прийшло в занепад, головною причиною якого став неврожай 1921 р., який вирвав тисячі робочих рук і біля 20 000 голів робочої худоби, знищив цілу галузь сільського господарства – свинарство та на $\frac{3}{4}$ бджільництво. Різно зменшилася посівна площа: якщо в 1916 р. було засіяно 245 147 дес. землі, в 1921 р. – 175 333 дес., в 1922 р. – 91 326 дес. [29, с. 26].

У Старобільському повіті Донецької губернії катастрофічно скоротився живий реманент – на 61,6% [30, с. 3]. У Луганському повіті навесні 1921 р. нараховувалося 16 004 робочих коней та 31 234 робочих волів, через неповний рік, до січня 1922 р. їх чисельність скоротилася відповідно на 80% та на 15% [31, с. 1]. У селі Благодатному Юзівського району на 300 дворів залишилося 6 коней та 7 волів [32, с. 2]. Взагалі в 1922 р. з 326 785 господарств Донецької губернії без робочої худоби залишилося 121 119 господарств (37%), аналогічним було становище щодо мертвого реманенту [33, с. 29].

Загострення політичної та економічної ситуації викликало невдоволення радянською владою широких верств населення України. При цьому найбільш загрозливими вважалися не великі з'єднання, а дрібні місцеві «банди». Вони склалися з місцевих селян, які «сьогодні працюють в полі, а завтра беруть прихованого коня і йдуть у бандити» [3, с. 178].

Керівництво країни розглядало цей рух як політичний бандитизм. Придушити його повністю не змогли навіть частини Червоної Армії та загони особливого призначення. Тільки голод допоміг здолати непокірливе селянство. Потрібно зауважити, що в частинах Червоної армії також спостерігалася невдоволення комуністами та комісарами, і велася агітація щодо переходу бійців до повстанців, сильно розвинулося дезертирство, до того ж бійці бігли до повстанців зі зброєю в руках. Фактично, за виключенням міст і залізничних вузлів, уся територія України знаходилася в руках повсталого народу [28, с. 206-210]. Одним із найбільших «бандитських» регіонів був для російського керівництва Донбас [3, с. 177].

Через ворожість місцевого населення й активну діяльність у ньому антирадянських угруповань (махновців та інших) радянська влада довго не могла закріпитися в Старобільській окрузі. У листі секретаря Донецького губернського комітету КП(б)У Е. Квірінга (1921 р.) до Старобільського повітового комітету КП(б)У зазначалося: «Старобільськ був і залишається одним з найбільш бандитських повітів. За весь час ніякої систематичної радянської роботи там не велося, і тому селянство просто не вірить у силу Радянської влади. Військові загони в погоні за бандами проходять повітом, не закріплюючи за собою владу» [34, с. 80].

На території Донбасу активно діяла велика кількість «бандитських», як визначала їх радянська влада, груп: загони Махна, Сабонова, Маслакова, Сичова, Каменюка та інших. Вони мали підтримку населення (головним чином, сільських районів), і боротьба радянської влади із залишками цих формувань тривала аж до середини 20-х рр. У середині травня 1921 р. в Солянському районі Бахмутського повіту була розгромлена банда батька Павла, знищено 57 бандитів, захоплені полонені, кулемети, коні, гвинтівки, друкарські машинки [35, с. 2]. Через декілька днів у Старобільському повіті під час

розгрому банди Шпака загинув отаман шайки й частина бандитів [36, с. 2]. У липні військовими частинами була розгромлена банда Каменюка, загинули 500 бандитів, захоплено 5 кулеметів, 60 коней [37, с. 2]. У вересні 1921 р., після того, як було знищено тисячі повсталих селян, губернський виконком видав наказ «Про помилування всіх бандитських загонів та окремих бандитів, що добровільно здалися» [38, с. 1]. «Шайка», «банда», «бандити» – такими епітетами нагороджувала робітничо-селянська влада селян, що чинили опір їй та її політиці «воєнного комунізму», яка обібрала селянство до останньої нитки й залишила сам на сам з голодом.

Необхідно додати, що в кінці 1921 на початку 1922 рр. з'являється новий різновид «бандитизму», так званий, «голодний бандитизм». Його прояви були зафіксовані на значній території України. Хоча це явище характеризувалося повною відсутністю політичного забарвлення, його не можна віднести до розряду карного: саме так селяни добували собі їжу та боролись із продподатком, який збирався з фактично голодуючих [2, с. 18].

Тоді ж з'являється ще один різновид «бандитизму», так званий, «червоний бандитизм», або «радянський». Організаторами загонів цього разу стають комуністи та незаможники, невдоволені заходами нової економічної політики. Проте цей рух не підтримали ті селяни, яких влаштувала політика непу, а тому він не набув масового характеру, і режим зміг впоратися з ним без застосування значної збройної сили [2, с. 19]. До того ж він розгортався на тлі голоду, що теж не сприяло його поширенню.

Отже, як і в усій Україні, голод 1921-1923 рр. у Донбасі став наслідком природного катаклізму – посухи, а також антиселянської політики державної партії. Він викликав загальний занепад сільського господарства, розорення індивідуальних селянських господарств, катастрофічне скорочення сільськогосподарського реманенту, посівної площі, нищення цілих галузей сільськогосподарства. Проте головною і невідновлюваною втратою було винищення багаточисельного сільського населення.

Одночасно державна партія використала голод як «вдалий» засіб боротьби проти повстанського селянського руху, що набув тоді значного поширення в Україні і являв загрозу безпеці для більшовиків. Більшовицьке керівництво не поспішало з допомогою Україні, оскільки голод дозволяв покінчити з селянським повстанським рухом, тому що селяни не могли вже утримувати чисельні загони. Терор голодом, який влада використала для боротьби проти непокірного селянства, виявився більш ефективним, ніж навіть воєнний.

Література

1. Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. За заг. ред. О.М. Бута. 2 вид., виправлене і доповнене / О.М. Бут, П.В. Добров. Донецьк: УкрНТЕК, 2002. 315 с.: іл.
2. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2006. Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. 2006. 652 с.: іл.
3. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.). Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 1999. 464 с.: іл.

4. Мороз О. Українське селянство I пол. XX століття. Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. Львів: Універсум, 1997. 165 с.
5. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А Шмарчук. Київ: Знання, 2000. 343с.
6. «Луганская правда». 1922. 4 января. № 4.
7. «Луганская правда». 1922. 10 января. № 8.
8. «Луганская правда». 1922. 15 января. № 12.
9. «Луганская правда». 1922. 21 февраля. № 40.
10. Мышкис В.С. Народное хозяйство Украины в I четверти 1922/1923 гг. X., 1923. 95 с.: табл. + 2 графика.
11. «Луганская правда». 1921. 14 июля. № 156.
12. «Луганская правда». 1921. 15 июля. № 157.
13. «Луганская правда». 1921. 9 марта. № 32.
14. «Голод и помощь» в УССР: Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1 мая 1922 года. X.: Издание Ц.К.П.Г., 1922. 18 с.
15. «Луганская правда». 1922. 5 февраля. № 28.
16. «Луганская правда». 1922. 4 марта. № 50.
17. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест; (пер. з англ.). К., 1993. 384 с.: іл.
18. «Луганская правда». 1922. 9 февраля. № 31.
19. «Луганская правда». 1922. 18 февраля. № 39.
20. «Луганская правда». 1922. 10 февраля. № 32.
21. Котляр М. Шляхами віків: Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. К.: Україна, 1993. 380 с.
22. «Луганская правда». 1922. 22 января. № 18.
23. «Луганская правда». 1922. 24 февраля. № 43.
24. «Луганская правда». 1922. 17 февраля. № 38.
25. «Луганская правда». 1922. 21 февраля. № 40.
26. Верстюк В. Украина под игом тоталитаризма. В кн.: Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. К.: МП «Левада», 1995. 696 с.: ил.
27. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4-ох кн. / Редкол. І.І. Лукінов (голов. ред.) та інші. К.: Наукова думка, 1983. Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917-1937). Редкол. Т.І. Дерев'янкін (відповід. ред.) та інші. 1984. 439 с.
28. Україна в цифрах. Харків, 1927. 131 с. Україна в XX столітті: Зб. докум. і матеріалів (1900-1939) / [А.Г. Слюсаренко та інші (упоряд.)]. К.: ІЗМН, 1997. 446 с.
29. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф.Р.-1146. О. 1. С. 141. 40 арк.
30. «Красный пахарь». 1922. 2 марта. № 14.
31. «Луганская правда». 1922. 13 января. № 11.
32. «Луганская правда». 1922. 10 марта. № 55.
33. ДАДО. Ф.1. О. 1. С. 2045. 77 арк.
34. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.1. О. 20. С. 456. 126 арк.
35. «Луганская правда». 1921. 19 мая. № 110.
36. «Луганская правда». 1921. 22 мая. № 113.
37. «Луганская правда». 1921. 7 июля. № 150.
38. «Луганская правда». 1921. 15 сентября. № 209.

*Тарасенко Л. Б.,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету внутрішніх справ*